

Elwira Wilczyńska

Konkurs na pamiętnik „Moja społeczność lokalna wobec uchodźców” – podsumowanie

Memoirs Competition „My Local Community Towards Refugees”:
Summary

Po rosyjskiej inwazji na Ukrainę 24 lutego 2022 r., która zaostrzyła trwający od 2014 r. konflikt zbrojny, granicę z Polską przekroczyła nienotowana dotąd liczba uchodźczyń¹. Napływ migrantów² miał charakter gwałtowny, a skala migracji Ukraińców do Polski wzrosła w stopniu bezprecedensowym w pierwszych tygodniach po eskalacji konfliktu, osiągając najwyższe wartości w pierwszym tygodniu marca 2022 r. (Duszczyk, Kaczmarczyk 2022, s. 4). Na ten nadzwyczajny napływ uciekinierów Polacy odpowiedzieli ogólnospołecznym pomocowym zrywem, organizując punkty recepcyjne, transport, zakwaterowanie i wsparcie materialne dla potrzebujących. Chcąc udokumentować atmosferę pierwszych tygodni po rosyjskiej inwazji i przekonać się, jak zmienna była sytuacja uciekinierów i pomagających im osób w miarę upływu czasu, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk (IRWiR PAN) we współpracy z Fundacją Badań Wiejsko-Miejskich RURall oraz Fundacją Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej ogłosił konkurs na wspomnienia, dzienniki i pamiętniki pod nazwą: „Moja społeczność lokalna wobec uchodźców”.

Dr Elwira Wilczyńska, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Socjologii Wsi, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: ewilczyńska@irwirpan.waw.pl, ORCID: 0000-0001-9736-4764.

¹ W tekście będę naprzemiennie używać określenia „uchodźczyń” i „uchodźca”, aby podkreślić płciowe różnicowanie tej grupy. Jednocześnie w stosunku do osób z Ukrainy częściej będę się posługiwała formą żeńską ze względu na strukturę tej fali migracji – według danych Urzędu do Spraw Cudzoziemców kobiety i dzieci stanowiły 87% osób korzystających w Polsce z ochrony czasowej (Dudziak 2023; por. Duszczyk, Kaczmarczyk 2022, s. 8).

² Terminami „uchodźca” i „migrant” posługuję się zamiennie ze względów stylistycznych, mając pełną świadomość, że nie są one synonimiczne (Wagner 2022).

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Odezwa konkursowa skierowana była do mieszkańców wsi i małych miast (do 20 tys. mieszkańców), których perspektywa rzadko przebijała się do świadomości opinii publicznej, mimo że angażowali się oni w pomoc uchodźczyńiom w nie mniejszym stopniu niż osoby z największych ośrodków. Ponadto trzeba zaznaczyć, że oddanie głosu członkom małych wspólnot lokalnych wpisuje się w profil badawczy IRWiR PAN, od przeszło pół wieku badającego obszary wiejskie, co także nie pozostało bez znaczenia podczas planowania założeń konkursu pamiętnikarskiego. Mimo że bezpośredni impuls do zorganizowania konkursu stanowił kryzys uchodźczy, z jakim Polska zmierzyła się po 24 lutego, pomysłodawcy przedsięwzięcia liczyli także na relacje dotyczące trwającego od września 2021 r. kryzysu na granicy polsko-białoruskiej (Rust 2021, s. 5). Z tego powodu w odezwie konkursowej nie sprecyzowano narodowości ani okoliczności pojawienia się uchodźców w lokalnych społecznościach, a pytania do potencjalnych autorów sformułowano na tyle ogólnie, aby zachęcić do udziału również mieszkańców gmin dotkniętych skutkami napływu imigrantów z terytorium Białorusi:

Jeśli mieszkasz na wsi albo w miejscowości do dwudziestu tysięcy mieszkańców, a obecność uchodźców wpłynęła na życie Twoje i Twoich sąsiadów, to jest konkurs dla Ciebie. Jak zmieniło się Twoje życie osobiste i zawodowe? Czy Ty lub Twoi bliscy jesteście osobiście zaangażowani w działania na rzecz uchodźców? Na czym te działania polegają? A co zmieniło się w Twoim najbliższym otoczeniu i jak zmieniła się wieś/miejscowość? Jak zareagowały urzędy, szkoła czy firmy i organizacje pozarządowe? Jakie masz nadzieje, obawy albo oczekiwania wobec uchodźców i co sądzą Twoi sąsiedzi? Opowiedz nam o tym, biorąc udział w konkursie IRWiR PAN (2022).

Organizatorzy konkursu nie ograniczali inwencji autorów w zakresie form wypowiedzi (dopuszczając wspomnienia, dzienniki, blogi, pamiętniki) ani objętości tekstów. Wprawdzie w odezwie zamieszczona została prośba o nadsyłanie prac nie krótszych niż „kilkanaście stron pliku tekstowego” (IRWiR PAN 2022), jednak mniej obszerne pamiętniki także zostały włączone do konkursu. Nabór prac trwał siedem miesięcy – od 15 kwietnia do 15 listopada 2022 r. W tym czasie wpłynęło 17 pamiętników spełniających wymogi formalne, z czego 13 autorstwa kobiet i cztery autorstwa mężczyzn. Uczestnicy konkursu napisali łącznie 285 stron wspomnień, najdłuższy tekst liczył 112, a najkrótszy – trzy strony. 15 prac zostało napisanych na komputerze, jedna odręcznie, a jedna miała formę nagrania audio trwającego 42 minuty. Aż 15 pamiętników poświęconych było kryzysowi migracyjnemu wywołanemu inwazją Rosji na Ukrainę, a dwa dotyczyły kryzysu, z jakim mamy do czynienia na pograniczu polsko-białoruskim. Te dwie perspektywy wzajemnie się

uzupełniają, dając pełniejszy obraz reakcji społeczności lokalnych na pozornie podobne wyzwania związane z napływem uchodźców.

Kapituła konkursu podjęła decyzję o nieprzyznawaniu wszystkich przewidzianych nagród, ponieważ żadna z nadesłanych prac nie wyróżniała się na tyle, by uhonorować ją I nagrodą. II nagrodę kapituła przyznała pamiętnikowi nr 17 stanowiącemu relację z prób niesienia pomocy uchodźcom przekraczającym granicę z Białorusią. Tekst ten zawiera opisy zmagania z aparatem państwowym oraz wpływu przedłużającego się kryzysu na relacje między mieszkańcami tzw. zony oraz moralnych dylematów, z jakimi mierzył się autor i inne osoby niosące pomoc. III nagrodę otrzymał pamiętnik nr 14, obszerny tekst w formie pisanego na bieżąco dziennika, dającego wgląd nie tylko w przebieg działań mających na celu przyjęcie i wsparcie uchodźców, lecz także w codzienność podlaskiej wsi w czasie wielowymiarowego kryzysu. Na 114 stronach komputeropisu autorka opisuje reakcje mieszkańców wsi na eskalację konfliktu, organizowane przez nich oddolnie akcje pomocy uciekinierom, skutki kryzysu migracyjnego, ale też codzienne rozmowy, wydarzenia kulturalne, pracę i wypoczynek, sfery życia, które – mimo nadzwyczajnych wydarzeń politycznych – nie uległy zmianie. Pamiętnik ten pokazuje, w jakim stopniu uchodźcy obecni byli w życiu przeciętnego mieszkańca polskiej prowincji i uzupełnia tym samym – przeważające w zbiorze „Moja społeczność wobec uchodźców” – relacje lokalnych liderów i aktywistów o perspektywę statystycznego Polaka umiarkowanie lub wcale nie zaangażowanego w pomoc. Trzecia, ostatnia nagroda – wyróżnienie – przyznana została z kolei pamiętnikowi nr 5 napisanemu przez inicjatorkę zbiórek i licznych akcji pomocowych, założycielkę facebookowej grupy „Kociewie wspiera Ukrainę”, która stała się ważnym forum organizującym działania pomocowe w okolicy. Na podium znalazły się więc wspomnienia przedstawicieli różnych środowisk, zmagających się z odmiennymi wymiarami kryzysu migracyjnego i w różnym stopniu zaangażowanych w zwalczanie jego skutków.

Materiał, jaki stanowią pamiętniki zebrane w wyniku konkursu „Moja społeczność wobec uchodźców”, jest specyficzny nie tylko ze względu na sam charakter autobiografii – pisanych z perspektywy uczestnika zdarzeń, subiektywnych, odwołujących się do zasobów pamięci, która potrafi być zawodna (Wilczyńska 2019, s. 168–182) – lecz także z uwagi na sylwetki autorów, którzy zdecydowali się wziąć w nim udział. Są to w przeważającej mierze osoby aktywnie angażujące się w pomoc uciekającym przed wojną – udostępniają mieszkania, organizują zbiórki, zatrudniają Ukrainki lub pomagają znaleźć im pracę, zapewniają transport. Należy podkreślić, że wszyscy pamiętnikarze w jakiś sposób pomagają uchodźczyniom – przekazując pomoc rzeczową, wspierając finansowo organizacje charytatywne, doraźnie odpowiadając na akcje dobroczynne, jednakże aż 14 z nich wykazuje na tym polu ponadprzeciętne zaangażowanie.

W okresie, który pamiętnikarze obejmują swoimi wspomnieniami, przynajmniej połowa Polaków deklarowała, że dobrowolnie i nieodpłatnie pomaga uchodźcom lub że w taką pomoc angażuje się ktoś z ich gospodarstwa domowego (CBOS 2023, s. 8). W kwietniu 2022 r. do tego rodzaju aktywności przyznawało się aż 63% Polaków, ale w większości wsparcie to ograniczało się do przekazywania pomocy rzeczowej i finansowej, natomiast działania wymagające poświęcenia własnego czasu i energii, takie jak organizacja zbiórek, udostępnienie mieszkania, wolontariat czy zapewnienie transportu podejmowało już mniej niż 10% osób deklarujących pomaganie uchodźcom z Ukrainy (CBOS 2022, s. 8; por. Babińska i in. 2022, s. 45). Wyraźnie pokazuje to, że autorzy prac nadesłanych na konkurs reprezentują wąską grupę najbardziej zaangażowanych. Dla przykładu, w gronie pamiętnikarzy znalazło się aż pięć osób, które przyjęły uchodźczynię z Ukrainy pod własny dach lub udostępniły im inny posiadany przez siebie lokal, co stanowi 29% wszystkich autorów, podczas gdy w kwietniu 2022 r. udzielenie tego rodzaju wsparcia deklarowało 5% Polaków (CBOS 2022, s. 8), a w sierpniu – 3% mieszkańców największych miast (Sobierajski i in. 2022).

Nie dziwi fakt, że na odezwę konkursową odpowiedziały osoby ponadprzeciętnie oddane działalności charytatywnej na rzecz uchodźców, skoro to one doświadczyły skutków kryzysu migracyjnego w zakresie szerszym niż większość Polaków. Miały też zapewne silniejszą potrzebę podzielenia się swoimi obserwacjami i przeżyciami, które niejednokrotnie okazywały się bardzo trudne. Skala potrzeb, zadania, przed jakimi stanęli wolontariusze, oraz fizyczne i emocjonalne obciążenie mogły przekroczyć możliwości (często przecież niedoświadczonych) ochotników. Nie wolno także zapominać, że napisanie pamiętnika – podobnie jak działalność na rzecz pomocy potrzebującym – wymaga poświęcenia czasu i podjęcia pewnego wysiłku, dlatego angażuje osoby o określonych cechach osobowości i dysponujące odpowiednimi zasobami (czasem i kapitałem kulturowym).

Znaczna większość nadesłanych relacji dotyczy pomocy uchodźczynom z Ukrainy, a tylko dwie opisują kryzys przy granicy z Białorusią. Pamiętniki z obu grup przedstawiają skutki napływu uchodźców dla lokalnej społeczności i czynnie pomagających osób, kreślą jednak obraz równoległych rzeczywistości.

Po rosyjskiej inwazji na Ukrainę Polacy masowo zaangażowali się w niesienie pomocy uchodźczynom. To właśnie inicjatywy obywatelskie, podejmowane oddolnie i spontanicznie, pozwoliły opanować sytuację w pierwszych tygodniach napływu obywateli Ukrainy do Polski (Jarosz, Klaus [red.] 2023, s. 45). Działając w ramach nieformalnych sieci wsparcia, pozwalających na szybkie reagowanie (Herman 2022, s. 105), wolontariusze organizowali pomoc, zaspokajając pierwsze potrzeby przybyszów – zapewnienie dachu nad głową, pożywienia, ubrania oraz środków do życia. W tym czasie w pomoc angażowały się wszystkie duże organizacje

charytatywne, kościoły, przedsiębiorcy, organy samorządu terytorialnego. Z czasem w pomoc aktywniej włączyły się instytucje państwa, a 12 marca 2022 r. uchwalona została specustawa o pomocy obywatelom Ukrainy, która nadała legalne ramy podejmowanym przez nie działaniom (Ustawa 2022).

W odmiennych warunkach przebiegał kryzys migracyjny na granicy z Białorusią, który w Polsce zaczął narastać od września 2021 r. W lipcu Aleksandr Łukaszenka, w ramach odpowiedzi na kolejny pakiet europejskich sankcji, zapowiedział zaniechanie powstrzymywania migracji do Unii Europejskiej (UE) przez jej wschodnią granicę. Działania reżimu nie ograniczyły się jednak do zaniechania, ale obejmowały również akcję dezinformacyjną oraz przemyt uchodźców z Azji i Afryki na granicę z Litwą, Łotwą i Polską (Rust 2021, s. 5). Już 2 września 2021 r. weszło w życie rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie wprowadzenia stanu wyjątkowego na obszarze 183 przygranicznych miejscowości (Rozporządzenie 2021), obowiązujące przez 30 dni, a następnie przedłużone o kolejne 60. Po upływie tego czasu stan wyjątkowy wprawdzie zniesiono, ponieważ niemożliwe było już jego wydłużenie, ale rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji wprowadzono zakaz przebywania w strefie nadgranicznej (Rozporządzenie 2022) pokrywającej się z obszarem objętym wcześniej stanem wyjątkowym. Rozporządzenie to obowiązywało do końca czerwca 2022 r. (Tymińska 2022a, s. 18). Wobec tego sytuacja mieszkańców strefy, aktywistów oraz przekraczających granicę uchodźców stała się niezwykle trudna – osoby spoza obszaru przygranicznego nie mogły tam przebywać, toteż pomoc uchodźcom spadła niemal całkowicie na barki okolicznych mieszkańców.

Pamiętnikarze opisujący pomoc uchodźczyniom z Ukrainy podkreślają spontaniczny charakter podejmowanych działań. W pierwszej kolejności z ogromną falą migracji zderzyły się największe miasta, jednak mieszkańcy wsi i małych miejscowości, nie czekając na przybycie uciekinierów, organizowali miejsca noclegowe, zbiórki rzeczowe i finansowe oraz deklarowali chęć przyjęcia uchodźczyń pod swój dach lub pomoc w transporcie (Pamiętniki 1, 5, 7, 10). Wśród autorów pamiętników znalazło się wiele osób, które przyjęły ukraińskie rodziny w swoich domach (Pamiętniki 3, 4, 6, 8). Opisują one życzliwość i wsparcie ze strony sąsiadów, serdeczne przyjęcie przybyszów i otoczenie ich opieką. Nawet osoby wcześniej nieufne wobec oferowania takiej formy wsparcia zmieniały zdanie, poznawszy przybyłych (Pamiętnik 6, s. 5). Z przyjętymi do własnych domów uchodźcami pamiętnikarze zbudowali silne więzi, wspólnie świętowali rodzinne uroczystości (Pamiętniki 4, 6), dzielili się troskami, często też po wyprowadzeniu się ukraińskich rodzin nadal utrzymują z nimi kontakt. W nadesłanych tekstach wielokrotnie pojawiają się odniesienia do solidarności rozumianej dwojako – jako solidarność z narodem ukraińskim, ale też jako solidarność osób niosących pomoc. Autorzy zwracają uwagę

na konsolidacyjny wymiar wspólnego działania na rzecz uchodźców i zatarcie się podziałów, które wcześniej wzmagaly dystans między poszczególnymi członkami społeczności (Pamiętniki 5, s. 17 [212]³; 11, s. 3; 13, s. 5).

W zupełnie odmiennych warunkach przyszło działać osobom mieszkającym na pograniczu polsko-białoruskim, co ilustrują dwa nadesłane na konkurs pamiętniki. Ze względu na objęcie 183 przygranicznych miejscowości zakazem przebywania, to miejscowi byli pierwszymi osobami, które mogły dostarczyć uchodźcom posiłek, suchą odzież i buty. Podejmowanie decyzji o niesieniu pomocy nie było jednak łatwe w kontekście antyuchodźczej propagandy i jawnej niechęci władz wobec legalizacji pobytu migrantów z państw innych niż Ukraina. Mieszkańcy strefy zmuszeni byli do powściągnięcia odruchów serca, mając na względzie własne bezpieczeństwo, ponieważ wsparcie migrantów mogło być interpretowane jako udział w nielegalnym przekraczaniu granicy i pociągać konsekwencje prawne (Pamiętnik 18, s. 1). Niektórzy z mieszkańców strefy zdecydowali się na przyjęcie uchodźców pod swój dach, zwłaszcza zimą, gdy ciągłe przebywanie w lesie groziło śmiercią z wyziębienia, ale ich wspomnienia wyraźnie kontrastują z relacjami o pomocy Ukrainkom. Uchodźców ukrywano na strychach (Pamiętnik 17) i w stodołach (Pamiętnik 18) w największej tajemnicy przed sąsiadami. Obawiano się wydania migrantów Straży Granicznej, co oznaczałoby dla nich wydalenie do Białorusi, a dla gospodarzy – zatrzymanie przez służby. O udzielanej pomocy informowano najbliższych długo po tym fakcie w obawie, że wiadomość przekazana nawet życzliwym ludziom rozniesie się w niekontrolowany sposób. Ograniczano się głównie do pomocy w lesie, polegającej na przekazaniu ciepłej odzieży, nakarmieniu i przeprawie w miejsce, gdzie czekali przedstawiciele organizacji pozarządowych, pomagający w legalizacji pobytu (Pamiętnik 17, s. 11–12 [176–177]) albo aktywiści zapewniający transport w bezpieczne miejsce (Pamiętnik 18, s. 10). Podobnie jak autorzy pamiętników „ukraińskich”, także ci mieszkający przy granicy z Białorusią dostrzegli integrujący wymiar współpracy na rzecz uchodźców. Jednakże ostrzej zarysowała się tu linia podziału między pomagającymi i tymi, którzy współpracują ze służbami (Pamiętniki 17, s. 27 [196–197]; 18, s. 8).

Państwo, które starało się stworzyć warunki prawne do jak najszybszego zalegalizowania pobytu i zaspokojenia podstawowych potrzeb obywateli Ukrainy, odmawiało w tym samym czasie obywatelom innych krajów złożenia wniosku o przyznanie ochrony międzynarodowej (Łukasiewicz i in. 2022, s. 5) i wbrew przepisom prawa międzynarodowego wydalalo ich do Białorusi. Jednocześnie związane z władzą media zupełnie inaczej przedstawiały uchodźców z Ukrainy i z innych części świata,

³ W nawiasach kwadratowych podano numery odnośnych stron do opublikowanych w niniejszym numerze kwartalnika *Wieś i Rolnictwo* pamiętników 5 i 17.

dzieląc ich na „legalnych” i „nielegalnych”, „przyjaznych” i „niebezpiecznych”. W odniesieniu do uchodźców spoza Europy w dyskursie medialnym pomijano zupełnie ich sytuację w kraju pochodzenia, a koncentrowano się na ich postępowaniu w kraju, do którego dotarli, często mówiąc w tym kontekście o działaniach domniemanych (Tymińska 2022b, s. 36). Tak skonstruowany przekaz odsuwał uwagę odbiorców od przyczyn migracji i nie pozwalał rozwinąć współczucia wobec przybyszów. Ponadto przedstawiano ich jako narzędzie władz białoruskich do prowadzenia wojny hybrydowej, odmawiając im tym samym sprawczości i podmiotowości (Tymińska 2022a, s. 23). Odwrotną strategię komunikacyjną zastosowano w odniesieniu do uchodźczyń z Ukrainy, których przyjazd do Polski wprost połączono z rosyjską inwazją militarną. W tym kontekście udzielenie pomocy osobom przekraczającym granicę polsko-ukraińską nabierało rangi moralnego obowiązku, a osobom przekraczającym granicę polsko-białoruską – sabotażu.

Prezentujemy w tym numerze *Wsi i Rolnictwa* dwa pamiętniki – laureatów II miejsca (Pamiętnik 17) i wyróżnienia (Pamiętnik 5) – które przedstawiają dwa oblicza pomagania uchodźcom w Polsce na początku lat 20. XXI w.

Bibliografia

- Babińska M., Bilewicz M., Górka P., Toruńczyk-Wypych S., Wypych M. (2022). Polacy wobec Ukraińców. Wyniki badań sondażowych zrealizowanych po inwazji rosyjskiej na Ukrainę w 2022 roku. *Nauka*, 4, 37–58. DOI:10.24425/nauka.2022.142919.
- CBOS [Centrum Badania Opinii Społecznej] (2023). *Polacy wobec wojny na Ukrainie*. Komunikat z badań, 41.
- CBOS (2022). *Polacy wobec uchodźców z Ukrainy*. Komunikat z badań, 62.
- Dudziak J. (2023). *Obywatele Ukrainy w Polsce – aktualne dane migracyjne*. <https://udsc.prowly.com/233284-obywatele-ukrainy-w-polsce-aktualne-dane-migracyjne> (dostęp: 20.12.2023).
- Duszczak M., Kaczmarczyk P. (2022). Wojna i migracja. Napływ uchodźców wojennych z Ukrainy i możliwe scenariusze na przyszłość. *CMR Spotlight*, 39 (4), 2–14.
- Herman A. (2022). Społeczne konstruowanie modelu „uchodźcy” w lokalnej sieci pomocy. Badania w podwarszawskim mieście. W: M. Fuszara (red.). *Masowa pomoc w masowej ucieczce. Społeczeństwo polskie wobec migracji wojennej z Ukrainy* (s. 97–110). Warszawa: Instytut Stosowanych Nauk Społecznych UW, Katedra Socjologii i Antropologii Obyczajów i Prawa, Ośrodek Badań Społeczno-Prawnych nad Sytuacją Kobiet przy ISNS UW.
- IRWiR PAN [Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk] (2022). „Moja społeczność wobec uchodźców – konkurs na wspomnienia, dzienniki i pamiętniki” (2022). <https://www.irwirpan.waw.pl/858/wydarzenia/konkurs-na-pamietniki> (dostęp: 16.09.2022).

- Jarosz S., Klaus W. (red.) (2023). *Polska szkoła pomagania. Przyjęcie osób uchodźczych z Ukrainy w Polsce w 2022 roku*. Warszawa: Konsorcjum Migracyjne. <https://konsorcjum.org.pl/wp-content/uploads/2023/04/Polska-Szkola-Pomagania-raport-1.pdf> (dostęp: 4.12.2023).
- Łukasiewicz K., Nowosielski M., Pachocka M., Wach D., Fiałkowska K., Cichocka E. (2022). Migracje i miasta w czasie kryzysu humanitarnego. *CMR Spotlight*, 38 (3), 2–20.
- Pamiętniki. „Moja społeczność wobec uchodźców – konkurs na wspomnienia, dzienniki i pamiętniki”. Zasoby IRWiR PAN.
- Rozporządzenie (2022). Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 28 lutego 2022 r. w sprawie wprowadzenia czasowego zakazu przebywania na określonym obszarze w strefie nadgranicznej przyległej do granicy państwowej z Republiką Białorusi (Dz.U. 2022 poz. 488).
- Rozporządzenie (2021). Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 września 2021 r. w sprawie wprowadzenia stanu wyjątkowego na obszarze części województwa podlaskiego oraz części województwa lubelskiego (Dz.U. 2021 poz. 1612).
- Rust M. (2021). Kryzys na granicy. Czy zmiana „białoruskiej agendy” zagraża białoruskim siłom demokratycznym? W: J.M. Nowakowski, J. Olędzka, M. Rust (red.). *Granica dyktatora. Polska i Białoruś wobec kryzysu granicznego* (s. 5–15). Warszawa: Studium Europy Wschodniej UW.
- Sobierajski T., Sobestjańska A., Sopińska A., Kuszewska M. (2022). *Sąsiedzka pomoc. Mieszkańcy 12 największych polskich miast o pomocy uchodźcom z Ukrainy. Raport z badania*. Centrum Analiz i Badań Unii Metropolii Polskich im. Pawła Adamowicza. <https://metropolie.pl/artukul/sasiedzka-pomoc-do-poczatku-maja-mieszkanicy-12-najwiekszych-polskich-miast-przyjeli-pol-miliona-uchodzcow-z-ukrainy-1> (dostęp: 11.12.2023).
- Tymińska A. (2022a). *Granice nienawiści. Mowa nienawiści w kontekście kryzysów humanitarnych na granicy polskiej (2021/2022)*. Warszawa: Helsińska Fundacja Praw Człowieka.
- Tymińska A. (2022b). Zarządzanie strachem czy racjonalnością? Antyuchodźcza mowa nienawiści na granicy polsko-białoruskiej. *Trzeci Sektor*, 59–60 (3–4), 30–49. DOI:10.26368/17332265-59/60-3/4-2022-2.
- Ustawa (2022). Ustawa z dnia 12 marca 2022 r. o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa (Dz.U. z 2022 r. poz. 583 ze zm.).
- Wagner I. (2022). Migrant/migrantka czy uchodźczyni/uchodźca? O procesie przejścia terminologicznego. W: *Badaczki i Badacze na Granicy: Działania Interwencyjne*. Ośrodek Badań nad Migracjami.
- Wilczyńska E. (2019). *Diabli z czubami. Niemcy oczami polskich chłopów w XIX i na początku XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.